

Еволюція поглядів на продуктивність праці та їх практичне значення для України

В. ЄФРЕМОВ,
кандидат економічних наук
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

У статті продуктивність праці розглядається як цінність, яка здатна вплинути на заробітну плату. Еволюція поглядів на продуктивність праці, відбиваючи зрілість ринкових відносин на ринку праці, дає можливість зрозуміти роль людини як визначальної продуктивної сили суспільства.

В статье производительность труда рассматривается как ценность, которая способна повлиять на заработную плату. Эволюция взглядов на производительность труда, отражая зрелость рыночных отношений на рынке труда, дает возможность понять роль человека как определяющей производительной силы общества.

In the article labour productivity is regarded as a value that is able to affect wages. Evolution of views on labour productivity, reflecting the maturity of market relations on labour market, makes it possible to understand the role of man as a major productive force of society.

Ключові слова: *продуктивність праці, межі зростання продуктивності праці, продуктивність праці як критерій професійного відбору, мотиваційний механізм підвищення продуктивності праці.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах, коли Україна переживає нелегкі часи своєї новітньої історії, виникає безліч нерозв'язаних проблем, більшість із яких обумовлені незавершеністю реформуванням усіх сторін суспільного життя при становленні ринкових відносин. Однією із таких нагальних проблем сьогодення, яка дискредитує та принижує державу, є низький рівень життя працюючих, нездатність забезпечити нормальні умови їх існування. Такий рівень ми розглядаємо не як причину, а як наслідок нашої економічної відсталості.

Обставинами, які обумовили такий стан речей, є застосування застарілих принципів розподілу, які, відносячись до попереднього способу виробництва, подавляють творчу енергію працюючих.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Знайомство з публікаціями за останні роки (2011–2013) у фахових журналах України свідчить, що продуктивність праці залишається в центрі уваги вітчизняних економістів. Одні з них намагаються розв'язувати питання практичного спрямування. Серед них: дослідження зв'язку між продуктивністю праці та заробітною платою (В. Клочан, М. Соколик, Л. Ткаченко); з'ясування факторів впливу на продуктивність праці (Ю. Кондратюк, А. Месяц, Я. Ромусік); управління продуктивністю праці (Б. Писаренко, А. Семенов); вимір продуктивності праці (А. Бабенко). Інші економісти продовжують займатися теоретичними розробками, виявляючи все нові аспекти цієї проблеми (Л. Синяєва, С. Ко-

жем'якіна, В. Кухар, Л. Лісогор). Осмислення практичних та теоретичних досліджень продуктивності праці як глобальної економічної проблеми не може відбуватися осторонь досягнень з цього питання світової економічної думки.

Постановка завдання. У статті ставиться мета висвітлити погляди на продуктивність праці представників різних наукових шкіл, які відстоюють цінності ринкової та командної економіки. Неупереджений аналіз таких поглядів дозволяє виявити суттєві переваги ринку, в якому зміни у продуктивності праці відбуваються циклічно. Особлива увага звертається на визначення меж (перешкод) підвищення продуктивності праці, що стає підґрунтям для проведення зваженої економічної політики. Узагальнення теоретичних здобутків фахівців з цього питання дає можливість з'ясувати роль суб'єктивного фактора у її підвищенні, що стає підставою для обґрунтованого зростання заробітної плати.

Виклад основного матеріалу. З давніх часів праця, як необхідна умова існування людини на Землі, була і продовжує залишатися об'єктом дослідження різних напрямів економічної науки, породжуючи час від часу доволі гострі дискусії, які стосувалися її соціально-економічної природи. Не залишалась поза увагою економістів і її результативність, яка впливала на розподіл благ, виступаючи основою матеріального добробуту людей та рушійною силою соціально-економічного прогресу.

Цілком природно, що людина як біосоціальна істота завдяки трудовій діяльності повинна забезпечити

власний розвиток і сприяти розвитку суспільства. Маючи неоднакові трудові досягнення, вона приносить різну користь суспільству, що служить підставою для визнання її соціального статусу та формування ієрархічної будови суспільства. Свою унікальність та неповторність, пов'язану із особливими фізичними та розумовими здібностями, людина намагається довести у конкретному виді праці. Підставою для отримання переваг у трудовій діяльності є професіоналізм, який засвідчує про її потенціал, яким вона володіє і якому відповідає певна продуктивність праці.

В економічній літературі під продуктивністю праці розуміють кількість вироблених благ за одиницю витрат праці. Збільшення результативності своєї трудової діяльності не є метою людини, а тільки засобом у задоволенні власних потреб. Направляючи зусилля на підвищення продуктивності праці, вона намагається задовольнити власні потреби вчасно і повним обсягом.

Будучи прагматичною від природи, людина розглядає власну трудову діяльність з точки зору отриманої користі, яка і визначає її економічну поведінку.

Виробництво, у кожен історичну епоху накладає свої специфічні обмеження на зростання ВВП. Річ у тому, що можливості виробничого потенціалу визначаються відповідною технологією та ресурсною базою. Використання новітніх технологій як і відкриття альтернативних джерел енергії та ресурсів, стають умовою для розвитку продуктивної сили та підвищення продуктивності праці.

Підвищення продуктивності праці у будь-якому виді трудової діяльності дає змогу людині скоротити робочий час і краще задовольнити свої потреби, а також збільшити вільний час, який призначений для духовного розвитку. Досить влучно висловився з цього приводу К. Маркс: «Всяка економія в кінцевому рахунку зводиться до економії часу»¹.

Як теорія пов'язана з практикою, так і духовність невідривна від матеріального буття. На наш погляд, зростання продуктивності праці відбувається з метою досягнення оптимального співвідношення між робочим та вільним часом. Виконуючи роль регулятора у розподілі часу, продуктивність праці не може змінюватись тільки в одному напрямі. Це означає, що у розвитку суспільства будуть існувати періоди, коли продуктивність праці буде знижуватись. На існуванні зворотної тенденції у свій час звернув увагу видатний український економіст М. Туган-Барановський, критикуючи марксизм за односторонній підхід у розумінні тенденції, пов'язаної з розвитком продуктивних сил².

Продуктивність праці – є визначальним показником розвитку продуктивних сил країни. У його зростанні

зацікавлено як працююче, так і непрацююче населення, бо від цього залежить його добробут та соціальний захист. Позитивна динаміка цього показника забезпечує суспільний прогрес. У світовій економічній думці набув поширення погляд щодо безперервного зростання продуктивності праці, яке притаманне різним способам виробництва. Кожен новий спосіб виробництва приходить на зміну старому, створюючи більш високу продуктивність праці. Оскільки мета розвитку економічних систем залишається незмінною, незважаючи на відмінності у способах розподілу благ, то це означає, що вони є порідненими, бо рухаються у одному напрямку, і між ними немає розбіжностей. Історичний досвід розвитку людської цивілізації нібито підтверджував це положення, але практика побудови соціалізму поставила його під сумнів. Продуктивність праці при соціалізмі як адміністративно-командній господарській системі не перевершила продуктивність праці розвинутих капіталістичних країн. Наприклад, у 1988 р. в епоху так званого «зрілого соціалізму» продуктивність праці у промисловості в СРСР становила 54% рівня США, а у сільському господарстві всього – 16%³. Як доводять статистичні дані, розрив у продуктивності праці між країнами, народне господарство яких базувалось на відмінних принципах господарювання, був настільки значний, що неможливо було визначити час, коли вона буде перекрита.

Слід мати на увазі, що трудова діяльність людини, яка відбувається переважно у виробничих колективах, має економічну та соціальну складову. Якщо перша передбачає отримання за працю винагороди, то друга – визначає професійні та людські якості людини під час сумісної трудової діяльності. Обидві складові праці мають вплив на її продуктивність.

Продуктивність праці, яка характеризує стосунки людини з природою, виступає показником діяльності окремого робітника, підприємства, галузі або всієї країни. Але ці показники відбивають також і вплив різних соціальних форм виробництва.

У натуральному господарстві продуктивність праці визначалась не стільки використанням речового фактора виробництва, скільки витратами життєвих сил працюючого, відбиваючи його природні властивості, які у кожного були різними. Природний чинник, який відображав фізіологічні можливості людини і який пов'язувався з використанням природних ресурсів, був визначальним у створенні благ і засвідчував про перевагу одних працюючих перед іншими. Це стосувалось не тільки окремих працівників та підприємств, а, навіть, окремих країн.

При становленні ринкових відносин змінюються економічні умови праці, але не змінюється сутність

¹Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. I, с. 117.

²Туган-Барановский М. И. Теоретические основы марксизма. – М., 2003.

³Народное хозяйство СССР в 1988 г.: Статистический ежегодник / Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1989. – С. 680.

продуктивності, яка, як і раніше, орієнтована на задоволення потреб. В умовах ринку людина починає працювати не на себе, а за наймом. Продуктивність її трудової діяльності стає об'єктом економічних відносин. На відміну від натурального господарства, у якому кожен сам встановлював її рівень, тепер його визначає підприємець. Орієнтуючись на вимоги ринку, він підбирає собі робітників з відповідною продуктивністю, яка розглядається ними як їх цінність.

На перший погляд, найманий робітник на відміну від трудівника, який працює на себе, не має ніяких обмежень у підвищенні продуктивності праці, бо це зміцнює його перевагу у конкурентній боротьбі за робоче місце. Але обмеження все таки є. Ними виступають природні можливості, які дозволяють йому оволодіти певним рівнем кваліфікації, а значить досягти відповідної продуктивності праці. Як свідчить практика, кожен найманий робітник досягає такого рівня компетенції, який є межею його професійного зростання.

Незважаючи на те, що підприємець цінує продуктивність праці найманого робітника, але він оцінює її з точки зору отриманої вигоди (тобто цінність представляє не будь-яка продуктивність праці). Для нього головне, щоб кожен найманий робітник себе окупив і приніс йому вигоду. Найвищу цінність для підприємця представляють робітники з високою продуктивністю праці, бо створений ними продукт покриватиме витрати.

Поглиблення суспільного поділу праці, використання у зростаючих обсягах капіталу, стимулювання трудової діяльності, вдосконалення організаційної будови виробництва та впровадження наукового підходу до управління сприяють суттєвому підвищенню продуктивності праці при капіталізмі. Щільність робочого дня, переставши відігравати провідну роль у підвищенні продуктивності праці, досягає свого максимуму. Перед світовою економічною думкою знову встала проблема із визначенням меж її зростання. Класик економічної науки А. Сміт вважав, що зростання продуктивності праці при капіталізмі обмежується розмірами ринку, тобто сукупним попитом. Виходить, щоб капіталістичний спосіб виробництва успішно розвивався йому потрібно опанувати все нові та нові ринки. Якщо усі ринки ним будуть захоплені, це означатиме, що він вичерпав свій потенціал, бо втратив джерело розвитку.

Чим вищою є продуктивність праці, тим вища цінність робочого часу. Встановлення рівноваги між робочим та вільним часом урівноважує їх цінність. Вільний час – це час присвячений розвитку людської природи, що, в свою чергу, впливає на продуктивну силу праці.

Продуктивність праці, впливаючи на скорочення робочого дня, позначається також на зайнятості, яка є складовою соціально-економічної політики держави. Встановлюється така закономірність: чим вища продуктивність праці, тим меншою є зайнятість. Враховуючи, що зайнятість населення виконує важливу соціальну функцію, неможливо допускати її зниження. Влада повинна робити все, щоб підвищення продуктивності праці в країні відбувалося одночасно при зростанні зайнятості, а не за рахунок скорочення робочих місць.

Вимір продуктивності праці здійснюється прямо у натуральних показниках або опосередковано з допомогою грошей. Останній спосіб її виміру забезпечує можливість агрегування показників для видів праці, які створюють різномірні продукти. Теоретичне обґрунтування даного підходу здійснив видатний англійський економіст, засновник неокласицизму А. Маршалл⁴. У сучасних умовах, коли визначальна частка у створенні ВВП розвинутих держав світу припадає на сферу послуг, яка неоднорідна за своєю природою і надання яких носить персоніфікований характер, даний метод набув загального поширення.

З розвитком капіталістичного способу виробництва увага фахівців зосереджується на продуктивності праці підприємства, яке вважається основним суб'єктом господарської діяльності. Як засвідчував практичний досвід, продуктивність праці стає підґрунтям для нарахування заробітної плати. При підвищенні продуктивності праці повинен поліпшуватись добробут працюючих, їх матеріальне становище. Різна продуктивність праці найманих робітників стає підставою для диференціації заробітної плати. Результат праці відбиває природні здібності, а також набуті знання та навички. Так, утворюється ієрархічна будова виробничого колективу. На переконання німецького економіста В. Рошера представника старої історичної школи, нерівність у доходах – це шлях до прогресу⁵. Так висновок враховував особливості людської природи, коли кожен найманий робітник, керуючись власними амбіціями, веде боротьбу за підвищення свого статусу у виробничому колективі, а значить і за більш високу заробітну плату.

Важливе значення при встановленні об'єктивної диференціації у доходах найманих робітників відводилось мінімальній заробітній платі. З подачі американського економіста одного із представників неокласицизму Дж. Кларка, заробітна плата закономірно тяжіє до продуктивності праці граничного робітника. Гранична продуктивність – це продуктивність робітника, який знаходиться на останньому місці у ієрархічній будові виробничого колективу⁶. Найманий

⁴Marshall A. Principles of economics. – L., 1890.

⁵Рошер В. Начала народного хозяйства. Т. 1. – М., 1860-1862.

⁶Clark D. The distribution of wealth. – N. Y. – L., 1908.

робітник з граничною продуктивністю визначає для підприємця ту межу, перетинання якої при додатковому наборі робітників не приносить йому прибутку.

Ведучи пошук нових чинників підвищення продуктивності праці, представники історичної школи все більше уваги починають приділяти таким соціальним факторам, як мораль, культура, ідеологія, психологія, господарський дух. По мірі ускладнення засобів виробництва та технологій, які використовуються у трудовій діяльності, різко зростає значення професійної підготовки найманого робітника, якій відповідає певний рівень кваліфікації, інформації, досвіду та компетентності.

Сполучаючи в собі професійні та людські якості, найманий робітник, під впливом об'єктивних умов виробництва, прагне до знань та до досконалості. Його навчання відбувається протягом всієї трудової діяльності. Оволодіння досягненнями людської цивілізації робить найманого робітника духовно багатим. Тільки духовно багата людина спроможна підвищувати продуктивність праці⁷.

Застосування фіксованої заробітної плати не стимулює найманого робітника вести пошук нових шляхів підвищення продуктивності праці. Зацікавленість у цьому з'являється тоді, коли його трудова діяльність заохочується при використанні механізму мотивації. Важливим чинником підвищення продуктивності праці стає людський капітал, накопичення якого підвищує доходи працівника. Дешева праця виключає технічний прогрес⁸.

Співвідношення між продуктивністю праці та заробітною платою повинно бути адекватним. Загрозливим є довгострокове перевищення темпів зростання заробітної плати над темпами зростання продуктивності праці. Прикладом є Росія, де влада на початку XXI ст. стає заручником своєї недолугої популістської політики. Річ у тому, що, по-перше, висока оплата праці породжує інфляцію, що негативно позначається на макроекономічних умовах зайнятості, руйнуючи стимули до розширення масштабів економічної діяльності.

Наприкінці XIX ст. важливу роль в отриманні гідної заробітної плати відіграла згуртованість робітничого класу, соціальна сила якого урівноважувала соціальну силу підприємця. Крім того, важливу роль відіграли профспілки, будучи представником найманих працівників в стосунках з роботодавцем. Саме вони сприяли укладенню колективної угоди, яка виступала у юридичній формі. Відтепер добробут найманого робітника перестав залежати напряму від продуктивності його праці, хоч вона і враховувалася при укладенні колективної угоди.

У сучасних умовах набула поширення концепція під назвою «команда виробництва», мета якої поля-

гає у подальшому підвищенні продуктивності праці. У цій концепції увага звертається на формування виробничої команди, право на яке надається менеджеру. Враховується психологічна сумісність, існування спільних цінностей, відсутність міжособистих конфліктів тощо. Менеджер розглядається як координатор, який добивається синхронних дій усіх ланок організації та однакової швидкості командних дій, що дозволяє отримати бажаний результат.

В економічній думці склалось уявлення про те, що зростання продуктивності праці завжди має для підприємця позитивне значення, оскільки це дієвий чинник у конкурентній боротьбі. Реальне життя засвідчує, що це не відповідає дійсності. Не рідко підприємець змушений піти на скорочення обсягів виробництва, а значить і на зниження продуктивності праці при незмінній чисельності виробничого колективу, бо це приносить йому більший прибуток (така ситуація характерна під час економічної кризи)⁹.

Колівання у продуктивності праці пов'язані з циклічним характером розвитку національної економіки. Причому має місце неоднаковий вплив продуктивності праці на заробітну плату. Під час економічної кризи, коли відбувається падіння продуктивності праці, повинна знижуватись і заробітна плата. Однак видатний англійський економіст Дж. Кейнс виступив проти цього, оскільки це приведе до зниження сукупного попиту, а значить буде подальшому поглиблювати економічну кризу¹⁰. Практика підтвердила правильність його висновків.

Концептуальні теоретичні похибки марксизму як нової світоглядної доктрини у повній мірі проявились при практичному будівництві соціалізму в СРСР, де підвищення продуктивності праці перетворилося у найбільш бажану мету, яка у подальшому трансформувалася у завдання догнати та випередити провідні капіталістичні країни світу. Так, перший керівник радянської держави вважав, що усі зусилля робітники повинні направляти на «досягнення ими практических результатов в смысле повышения производительности труда»¹¹. Але визначена ціль у процесі будівництва нового суспільного устрою не тільки не наблизилась, а навпаки, ще більше віддалилась. Таким чином, соціалістичний спосіб виробництва у марксистській інтерпретації веде суспільство не до прогресу, а до регресу, відкидаючи його далеко назад у своєму розвитку.

Для того, щоб рівень продуктивності праці при соціалізмі був вищим, ніж при капіталізмі, потрібно створити відповідні умови, які б сприяли духовному збагаченню. Людина, не отримавши бажаної свободи,

⁷Бердяев Н. А. Царство Духа и царство Кесаря. – М., 1995.

⁸Брентано Л. Об отношении заработной платы и рабочего времени к производительности труда. – СПб., 1895.

⁹Кричевский Н. Сказка о потеряном времени // «МК» в Украине», 2013, - № 22. – С. 10.

¹⁰Keynes D. The general theory of employment, interest and money. – L., 1936.

¹¹Ленин В. И. ПСС., т. 36, с. 148.

заганялась у жорсткі рамки державного регулювання, де будь-яка ініціатива стає покараною¹².

Визначальним принципом розподілу в нових історичних умовах проголошувалась рівність. При однаковій оплаті праці, коли дохід робітника не залежить від результату його діяльності, він, прагнучи до особистої вигоди, свідомо піде на зниження продуктивності праці. Надаючи перевагу рівності перед свободою, соціалізм сприяв тому, що слабкий починає експлуатувати сильного¹³. Спрацьовує інстинкт так званої «опортуністичної поведінки». По-третє, не враховувався світовий досвід, який засвідчував, що примусова праця не здатна перевершити вільну працю. По-четверте, недооцінювалось значення бюрократії. Її власні економічні інтереси не завжди співпадали з інтересами країни, що стримувало вчасне прийняття відповідних рішень. Таким чином, з точки зору загальнолюдських цінностей, соціалістичний спосіб виробництва у такому вигляді поступався капіталізму, де трудова діяльність була справою добровільною, стимульованою та мотивованою.

Відкидаючи необхідність створення людині належних умов для свого розвитку, соціалізм прагнув підняти продуктивність праці за рахунок змагання, яке базувалося винятково на ентузіазмі. Але це джерело, яке носило ідеологічне забарвлення, не було надійним та стабільним. Як і передбачав М. Бердяєв, воно швидко вичерпало себе, бо не живилось релігійною енергетикою. Наступили часи, коли набрало поширення шкурництво¹⁴. Щоб створити видимість того, що нібито продуктивність праці при соціалізмі продовжує зростати, на усіх рівнях державного управління у СРСР почали вдаватися до приписок. Вводячи в оману власний народ, влада намагалась відтягнути неминучий крах даної господарської системи.

У сучасних умовах ведеться активний пошук оптимальної моделі суспільного устрою, яка б сполучала переваги ринку з централізованим управлінням, поєднуючи приватну ініціативу з ефективним державним регулюванням. Трансформаційні зміни суспільного устрою повинні сприяти посиленню мобільності усіх ланок народного господарства, які, вчасно реагуючи на запити споживачів, забезпечують відповідну продуктивність праці. Очевидно, що зростання продуктивності праці як цільова функція суспільного розвитку, безпосередньо залежить від розквіту людської особистості.

Провідні економісти світу вважають, що можливість зростання продуктивності праці досягається вже на стадії проектування будь-якого підприємства. Звідси виникає необхідність створення кращих зразків світового проектування, або отримання доступу

до них. Для цього потрібні кадри, які здатні перенастроювати та перебудовувати виробничий процес, орієнтуючись на зміну попиту¹⁵.

Усвідомлення теоретичної спадщини світової економічної думки має важливе практичне значення для України. Проголосивши курс на розвиток ринкових відносин, їй поки що не вдалося добитися вагомих здобутків у продуктивності праці, без чого неможливо покращити добробут народу. Рівень життя працюючого населення залишається низьким. Українці мають одну із найнижчих заробітних плат у Європі. Прагнучи інтегруватись до європейського співтовариства, пересічні громадяни орієнтуються, як правило, на більш високу заробітну плату та на більш високий рівень соціальної захищеності. Але в основі високих стандартів життя європейських країн лежить продуктивність праці, рівень якої в Україні набагато нижчий. Владі потрібно розробити конкретну програму поступального руху у напрямку підвищення продуктивності праці.

Висновки. Програма досягнення європейського рівня продуктивності праці повинна охоплювати декілька етапів, враховуючи час та наявність відповідної ресурсної бази. На першому етапі необхідно визначити європейські стандарти життя, до яких слід адаптуватись, сформувавши якісно новий рівень потреб, на задоволення яких повинна працювати національна економіка. Крім того, необхідно розробити мотиваційний механізм щодо диференціації в оплаті праці, який дасть змогу підняти інтенсивність праці до європейського рівня, використовуючи їхню нормативну базу трудового законодавства.

На другому етапі слід повернути країну до поглибленого суспільного поділу праці, збільшуючи ємність внутрішнього ринку, відкриваючи нові спеціальності, підвищуючи фаховий рівень підготовки кадрів, який би відповідав європейським стандартам і дипломи яких визнавались би у світі. Не менш важливе значення для України має підвищення рівня зайнятості на основі жорсткого професійного відбору.

На третьому етапі потрібно опановувати новітні технології, піднявши оснащеність робочого місця до європейського рівня. Зростання капіталомісткості вироблених благ потребує корінних змін у організаційній будові виробництва та нових підходів до управління.

Виконання Україною усіх необхідних вимог щодо вдосконалення кожного із факторів виробництва стає надійним фундаментом для досягнення європейського рівня з продуктивності праці. Безумовно, вагомі здобутки у трудовій діяльності повинні отримати визнання у вигляді пристойної заробітної плати.

¹²Богданов А.А. Вопросы социализма: работы разных лет / А.А. Богданов. – М.: Политиздат, 1990. – 479 С.

¹³Гильдебранд Х. Политическая экономия настоящего и будущего.- СПб., 1860.

¹⁴Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н.А. Бердяев. – М., 1990.

¹⁵Кудрин А. Россия на игле / А. Кудрин. – «МК» в Украине», 2013, № 48, с. 5.